

Elif Efendi ve Farsça Şiirlerinde Aşk, Âşık*

Pelin Seval Çağlayan**¹ – Veyis Değirmençay²

¹ Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tokat, Türkiye

² Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

* Bu çalışma, yazarlardan Pelin Seval ÇAĞLAYAN tarafından hazırlanan “Mehmed Elif Efendi ve Farsça Şiirleri” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Öz

Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi, XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında yaşamış, önemli mutasavvıf şair ve müelliflerdendir. Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan biri de Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerden oluşan divanıdır. Divanın sadece Süleymaniye Kütüphanesi, Sütluçe Hasırîzâde Dergâhı Bölümü, Manzum 444 numarada kayıtlı müellif nüshası mevcuttur. Çalışmamız bu nüsha esas alınarak yapılmış olan *Mehmed Elif Efendi ve Farsça Şiirleri* (Yüksek Lisans Tezi) adlı çalışmadan faydalanılarak yapılmıştır. Elif Efendi'nin hayatı hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra şairin Farsça şiirlerinde aşk ve âşık ile ilgili düşünceleri şahit beyitler getirilerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hasırîzâde, Elif Efendi, Divan, Aşk ve Âşık, XIX-XX. yüzyıl.

Elif Efendi and Love and Lover in Persian Poetry

Abstract

Hasirizâde Mehmed Elif Efendi is one of the mystic poets and authors lived between late XIX. and early XX. centuries. He wrote many books in Turkish, Arabic and Persian, one of which is his Diwan. It was written by the poet's own handwriting and consists of Turkish, Arabic and Persian poetry. Its original copy is kept only in Süleymaniye library at the department of Sütluçe Hasırîzâde Dergâhı (recorded in verse 444 number). In this work, we used thesis with the title of Mehmed Elif Efendi and His Persian Poetry. In the first part, a brief introduction was given about his life. Then, his thoughts about love and lover in Persian literature were examined with examples of couplets.

Keywords: Hasırîzâde, Elif Efendi, Diwan, Love and Lover, XIX-XX. century.

Makale Bilgileri:

Gönderim / Received:
15.11.2016
Kabul / Accepted:
25.01.2017

** Sorumlu Yazar:

Gaziosmanpaşa
Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tokat, Türkiye
pelins.c@hotmail.com

To cite this article:

Çağlayan, P. S. ve Değirmençay, V. (2017). Elif Efendi ve Farsça şiirlerinde aşk, âşık. *Curr Res Soc Sci*, 3(1), 28-34.

Giriş

XIX-XX. yüzyılda çok sayıda şair yetişmiş, matbaanın gelişmesiyle birlikte birçok divan neşredilmiştir ayrıca el yazması halinde olan birçok divan da müstensihler tarafından yazılıp okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Bu dönem şairlerinin çoğu İstanbul'da yetişmiştir. Bu şairler divan edebiyatı ve halk edebiyatının yanı sıra tasavvuf edebiyatı ile ilgili eserler de kaleme almışlardır.

Hasırîzâde Tekkesi şeyhi Mehmed Elif Efendi de İstanbul'da yetişmiş mutasavvıf şair ve müelliflerdendir. İstanbul tekkelerinin son döneminde derin bilgisi, sohbetlerinin güzelliği, örnek ahlâkı ve sanatseverliğiyle tanınmıştır.

Elif Efendi Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere birçok eser yazmıştır. Bunlardan biri de Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerden oluşan divanıdır. Divanın sadece müellif nüshası mevcuttur ve Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Hasırîzâde Dergâhı Bölümü, Manzum 444 numarada kayıtlıdır. Divandaki Türkçe ve Farsça şiirler çalışılmış ancak Arapça şiirler üzerinde henüz bir çalışma yapılmamıştır.

Elif Efendi'nin Farsça şiirlerinde İbn Arabî, Mevlâna, Abdurrahmân-i Câmî, Hâfız-i Şîrâzî gibi ünlü şairlerin etkileri açıkça görülmektedir. Şair, şiirlerinde genellikle vahdet-i vücûd, Allah'ın varlığı ve birliği, Allah ve âlem ilişkisi, ilahî aşk; aşk yolunun zorlukları, hakikat, Hz. Peygambere, diğer peygamberlere, ehl-i beyte, tarikat büyüklerine sevgi ve Allah'a kavuşma isteğini işlemiş; ahlâk ve öğüt konuları üzerinde durmuştur. Çalışmada şairin Farsça şiirlerindeki aşk ve âşık temalı bazı beyitleri ele alınmıştır. Bu beyitler Pelin Seval Çağlayan'ın *Mehmed Elif Efendi ve Farsça Şiirleri* adlı yüksek lisans tezinden alınmıştır, beyitlerin sonuna sayfa numarası ve beyit numarası verilmiştir.

Elif Efendi

Elif Efendi 1266/1850 yılında İstanbul Sütlüce'de doğmuştur (Vassâf, 2006, I, s. 445, Tuman, 2001, I, s. 56, İnal, 1988, I, s. 440). Asıl adı Mehmed'dir (Azamat, 1995, XI, s. 37-38, Ünver, 2003, III, s. 303). Babası Hasırîzâde dergâhının şeyhi, Ahmed

Muhtar Efendi, annesi Fatma Biâse Hanım'dır (Azamat, 1995, XI, s. 37-38, Muhammedî, 1383 hş., IV, s. 125, Tuman, 2001, I, s. 56). Hasırîzâdelerin soyundan geldiği için Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi şeklinde meşhur olmuştur (Azamat, 1995, XI, s. 37-38, Muhammedî, 1383 hş., IV, s. 125).

Anne ve babasından aldığı ilk eğitiminin ardından dönemin tanınmış hocalarından Kur'an-ı Kerim, Mesnevî, Arapça, Farsça, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi dersleri okumuş ve icazetler almıştır (Ünver, 2003, III, s. 303, Tanman, 1977, s. 115). 1296/1880 yılına kadar hususî ve umumî tasavvuf eğitiminin yanı sıra döneminde okutulan hem dinî içerikli hem sosyal içerikli dersleri de okumuştur (Vassâf, 2006, I, s. 446, Kurt, 2003, s. 68).

Elif Efendi, Sa'diyye, Mevleviyye, Şa'bâniyye, Şâzeliyye gibi dört büyük tarikattan icazet almış, 1317/1901 yılında babasının ölümünden, 1321/1925 yılında tekkelerin kapatılışına kadar Hasırîzâde dergâhında şeyhlik görevinde bulunmuştur (Azamat, 1995, XI, s. 37, Vassâf, 2006, I, s. 446).

Hasırîzâde Tekkesi Elif Efendi'nin şeyhliği süresince parlak bir kültür ortamına sahne olmuş; dönemin tanınmış âlimleri, musikî üstatları, tarikat şeyhleri, devlet adamları, saray mensupları tekkedeki sohbetlere ve Mesnevî derslerine katılmıştır (Velioğlu, 2009, s. 354; Yücer, 2004, s. 560-561). Elif Efendi, Mesnevî derslerine ek olarak Fusûs ve şemâil gibi dersleri de okutmuştur (Muhammedî, 1383 hş., IV, s. 125-126; İnal, 1988, I, s. 440-441).

Dönemin şeyhlerinin en âlimi ve en faziletlisi olarak tanınan Elif Efendi, şeyhliğinin son dönemlerinde inzivaya çekilmiş, geçirdiği hastalık sonucu 1343/1927'de vefat etmiştir. İstanbul Sütlüce'de Hasırîzâde Tekkesi'nin yanında medfundur (Vassâf, 2006, I, s. 452, Azamat, 1995, XI, s. 37, Tanman, 1977, s. 116).

Elif Efendi, şeyhliğinin yanı sıra mimarlık yapmış, memuriyet görevinde de bulunmuştur (Velioğlu, 2009, s. 353). On üç adet eseri vardır. Bunlardan altısı Arapça, yedisi Türkçedir (İnal, 1988, I, s. 441, Vassâf, 2006, I, s. 447). Divanı ise Türkçe,

Arapça ve Farsça şiiirlerden oluşmaktadır. Şiiirlerini Elif mahlasını kullanarak kaleme alan şair, tüm Farsça şiiirlerini remel, hezec, recez, muzâri, mütekârib ve müctes gibi aruz ölçülerini kullanarak yazmıştır. Toplam 580 beyitten oluşan Farsça şiiirleri, gazel, kaside, tercî-i bend, musammat-ı murabba, mesnevî, kıt'a ve müfret nazım şekillerinden oluşmaktadır.

Önce de ifade edildiği gibi İbn Arabî, Mevlâna, Abdurrahmân-i Câmî, Hâfız-i Şirâzî gibi ünlü şairlerden etkilenen Elif Efendi, şiiirlerinde genellikle Allah'ın varlığı ve birliği, Allah ve âlem, âşık ve maşuk ilişkisi, ilahî aşk; bu aşk yolunun zorlukları, hakikat, Hz. Peygambere, peygamberlere, ehl-i beyte, tarikat büyüklerine sevgi ve Allah'a kavuşma isteğini işlemiş; ahlâk ve öğüt konuları üzerinde durmuştur.

Divanın bilinen tek yazma nüshası vardır. Süleymaniye Kütüphanesi, Sütluçe Hasırîzâde Dergâhı Bölümü, Manzum 444 numarada

kayıtlıdır. Rik'a hattı ile yazılmış olup şairin kendi el yazmasıdır.

Farsça Şiiirlerinde Aşk, Âşık

Aşk âlemin var olmasına sebep, gizli sırların açıklanmasına vesiledir. Aşk âşık ile maşuk arasında gerçekleşen ancak daha çok âşığı ilgilendiren sonsuz bir duygudur. Aşk uğruna her şeyin feda edilebileceği bir değer, âşığı maşuğa götüren kutsal bir yol, ummanda kaybolan bir damladır. Aşk teslimiyet, sadakattir. Aşk yandığı vakit kendinden başka ne varsa yok eden bir ateştir.

Elif Efendi de aşkı dolu dolu yaşamış mutasavvıf şairlerdendir. Diğer mutasavvıflar gibi şiiiri araç olarak görmüş, şiiirlerinde âşık yerine kendini koymuş, kendini ve aşkını anlatmış, sevgiliye olan muhabbetini tarif etmiş, aşk haliyle birlikte hissettiği duyguları, gerçekleşen hâl ve tavrı dile getirmiştir.

بی نوا دلتنگ اسیر پنجه حزن و فراق

ایستاده بر در امید و دریوزه کنان

Yoksul ve üzgün, keder ve ayrılık pençesinin esiri

Ümit kapısında durmuş yalvarıp yakarmakta. (29/8)

Âşık, aşkının peşinde sevgilinin, ayrılığın, feleğin, zamanın ve rakibin elinden sürekli acı çeker. Hüzünlü, hasta, yaralı, güçsüz ve zavallıdır. Tek isteği hasretiyle yanıp kavrulduğu sevgiliye kavuşmaktır. Bu isteğini gerçekleştirmek için

sevgiliye gece gündüz yalvarır; yalvarıp yakarmaktan usanmaz, utanma bilmez; bununla beraber arzusuna kavuşma yolunda sabırlı ve ümitlidir.

من برون افتاده بزرو دور دلتشنه خراب

آه آتشبار جانسوزم رسد تا آسمان

Ben dar ve sarp yola düşmüş gönlü susamış ve bitkin

Can yakan ateş yağdıran ahım gökyüzüne kadar ulaştı. (29/7)

Aşk yolu çetin bir yoldur, bela ve sıkıntılarla doludur, yürümek zordur, katlanmak zordur. Âşık her şeyi göze alıp çıkar bu yola; aç kalır, susuz kalır, yara alır. Perişan bir halde, içli ahlâr eder,

ağlayıp inler, feryadı göklere çıkar. Dikenlerin üzerinde yara bere içinde arşınlar bu yolu da yine de yürümekten vazgeçmez.

از دیده چو آن دلبر مهروی نهان شد
چون مرده بماندم که ز تن جان روان شد
*O ay yüzlü sevgili gözden gizlenince
Canı bedeninden çıkmış ölü gibi kaldım. (10/4)*

Sevgili bulutun arkasından bazen parlayan bazen kaybolan bir ay, bir güneş, bir yıldız gibi görünür sevdiğine. Bu durum sevgilinin sevdiğine nazlanmasıdır aslında. Şüphelendirmeyi seven

sevgili bir görünür bir kaybolur âşığının gözünden. Âşık ise sürekli sevgiliyi görüp izlemek ister, onun için sevgiliyi bir an görmemek ölüm gibidir.

عشق شیرینست شیرین با همه دشواریش
طفل دل را شیر شد زین رو الیفا هر جفا
*Bütün zorluklarına rağmen aşk tatlıdır tatlı
Bu yüzden ey Elif, gönül çocuğuna süt oldu her cefa. (3/7)*

Aşk yolu ne kadar tehlikeli olursa olsun âşık bu yolda dirayetini muhafaza ederek yalın ayak yürür, aşkın tüm zorluklarına sabreder, katlanır.

Âşık aşk yolunda tek gıdanın gam olduğunu, aşkın cefayla beslenip büyüdüğünü iyi bilir; bu yüzden çektiği cefa ona sefa olur, canına can katar.

تسلیت یابم ز وحی عشق کو گوید نهفت
که مرنج این امتحان اوست در صدق و وفا
*Aşkın sözüyle teselli bulurum; o gizlice der ki; üzülme!
Bu, onun doğruluk ve vefadaki imtihanıdır. (3/5)*

Sevgili zulmeder, acı çektirir, eziyet eder; sevgilinin bu tavırlarına boyun eğmek, verdiği sıkıntılara katlanmak âşığın bu aşk yolundaki sadakatının, sevgisinin bir göstergesidir. Çekilen

sıkıntı ne kadarsa o kadar da aşk emaresi var demektir. Âşığın sabrı sevgiliye duyduğu aşktan gelir, aşk için düştüğü dertlerin devası yine aşktır. Aşkla teselli bulur.

نوش جام وصل جویم نیش هجران می دهد
داد دردی دلربا بادا که درمان می دهد
*Kavuşma kadehinin şarabını ararım, ayrılık zehri veriyor
Sevgili dert veriyor; olsun derman da veriyor. (13/2)*

Âşık maşuğuna kavuşmak ister, ancak bu vuslat asla gerçekleşmez. Sevgili ıstırap çektirir; fakat maşuğun âşığa acı çektirmesi onunla ilgilendiğinin bir göstergesi olduğundan bu ıstırap âşığı mutlu

eder. Kavuşma çölünde susamış, âşığa, su aşka, ayrılık ve çileler ise susamaya benzer bu yüzden kadeh kadeh şarap ister âşık. Aşkın panzehri yine aşktır.

ای جان جان جان من جان و جهان فدای تو
جان و جهان چه می کنم مقصد من لقای تو

*Ey canımın canının canı, can ve dünya sana feda olsun,
Canı ve dünyayı ne yapayım? Benim maksadım senin yüzündür. (20/3)*

Sevgili bedeni aşmış kalbin içine sığınmıştır. Seven sevdiğini yüreğinin derinliklerinde bulup hisseder. Bu yüzden canının canı, cananı olur sevdiğinin. Âşığm dünyevi, nefsânî hatta rûhânî

hiçbir şeyle bağı yoktur, sevgilinin aşkından başka hiçbir şeye değer vermez; öyle ki gül yüzlü sevgili kanını dökecek olsa en değerli varlığı olan canını bile onun yoluna neşe ve zevkle saçar.

عشق بازی نیست با لاف و گداز بی مال

گر ایفا شیرمردی اندر میدان فراخ

*Aşk oyun değildir, boş lafla ve sözle (olmaz)
Ey Elif! Eğer aslan yürekliysen, çık meydan geniş. (10/3)*

Aşk anlatmakla, konuşmakla olmaz. Aşk ispat ve cesaret işidir. Aşkta âşığm yüzünün sararması, hasta ve bitkin olması, ah edip inlemesi, feryadı figan etmesi gibi aşk hallerinin görülmesi gerekir.

Âşığm aşk için bütün zorluklara, cefalara, ezizetlere katlanmayı göze alıp bu yola şikâyetsiz baş koyması gerekir.

عشق می جوید که من جز او ندارم مشغله

عقل نهیم می کند کو شد عقل دست و پا

*Aşk ondan başka bir uğraşım olmasın istiyor
Akıl ise "o eli ayağı bağladı" diye feryat ediyor. (3/3)*

Aşka gönül verenin işi ancak aşk olur. Aşk, âşıktan, varlığından ve var olan her şeyden elini eteğini çekmesini, âşıktan ve maşuktan başka hiçbir şeye aldırış etmemesini ve başka hiçbir şeyle ilgilenmemesini ister. Akıl âşığm aşk ve vuslat yolunda onca belaya ve sıkıntıya şikâyet

etmeden katlandığını, aşka sorgusuz sualsiz teslim olduğunu görür; ancak bu sırrı anlamaya gücü yetmez, âşığm bu halleri karşısında çaresiz kalır. Aşkın olduğu yerde akıl, aklın olduğu yerde aşk olmaz. Vuslata kavuşmanın yolu akıl değil aşktır.

رو میکده عشق را ده جان بجو جامی

جاننت بشود زنده زان جام صفا یا هو

*Aşk meyhanesine git, can ver, kadeh iste
O saf kadehten senin canın canlı olsun ya hû! (23/3)*

Aşk meyhanesi aşk şarabıyla sarhoş olunan, gizli sırların anlaşıldığı, gerçeğe ulaşılan yerdir. Gerçek aşka tutulanların yolu oraya düşer. Kadeh sevgilinin ağzıdır, kadehin içindeki şarap ise

sevgilinin kırmızı dudağı şeklinde görülür. Âşık o kadehten bir yudum alsa mest olup kendinden geçer, hayat bulur. Ancak bir kadehin değeri bir candır.

عشق چه معشوق کیست عاشق شیدا که بود

حیرتم افزون شد وصلت جانان چه

*Aşk ne, maşuk kim, gönlü yanık âşık kim?
Şaşkınlığım arttı; sevgiliye kavuşma ne? (35/3)*

Âşık maşuğa kavuşamadıkça öyle bir hal alır ki kendi benliğini maşuğunda yok eder, aşkı, âşığı, maşuğu birbirine karıştırır. Âşık maşuğa karıştır,

aşk âşık olur, sevgiliye kavuşma unutulur, asıl olan maşuk olur. Maşuğunda yok olan âşık için artık ayrılığın, kavuşmanın bir anlamı yoktur.

معشوق و عشقم یک وجود

اندر میان عاشق که بود

*Maşuk ve aşkım tek vücut
Bu arada âşık kimdir ki? (41/23)*

Âşıkla maşuk birdir âşık maşuktur, maşuk aşktır aslında. Aşk ateşi önce sevilene sonra sevene düşer, sevilen sevilme istediği için seven arar kendine, bir cezbe başlar sevilende, sevende

ondan sonra âşık olur sevdiğine. Denize düşen nasıl suyun rengini ayırt edemezse âşık da aşka düştükten sonra aşkı, âşığı, maşuğu birbirinden ayırt edemez.

این روا باشد که می مانم چو دلخواه رقیب

هین مرا بی کس مران از درگهت ای کامران

*Rakibin gönlünün istediği gibi kalmam reva mıdır?
Ey mutlu! Beni öldür ama dergâhından kovma beni. (29/11)*

Âşığa sevgili kadar eziyet eden başka biri de rakiptir. Âşıkla rakip sürekli bir çekişme halindedir, ikisi de sevgiliye kavuşmak, sevgili

tarafından sevilme ister. Rakip âşığın perişan olmasını, sevgiliden uzak durmasını ister, âşık ise sevgiliden uzak kalmayı ölümle bir tutar.

دائم لقای تو مرا اندر فنای من شود

چو من حجاب وصلت دو صد منی فدای تو

*Bilirim sana kavuşmam benim yok olmamdır.
Kavuşmama perde olan ben, yüzlerce kez sana feda olsun. (20/4)*

Âşık ile maşuk arasına gerilmiş en büyük perde nefis ve benliktir. Bu perde, âşığın kendini maşuktan ayrı bir varlık olarak görmesi sonucu çekilir. Âşığın ölümü aslında hakiki hayattır,

hakikate vasıl olmak, benliğinden sıyrılıp sevgiliyle eş olup onda fani olmaktır. Bu sebeple âşık yüzlerce canı olsa hepsini bir anda sevdiğine feda etmek ister.

این آه و ناله‌ها و سوز از روی این حجاب شد

چون این حجاب لا شود و گردد عیان الای تو

*Bu ah ve inlemeler, bu yanış bu perde yüzünden oldu
Bu perde lâⁱ olunca senin illân açık olur. (20/5)*

Kavuşma isteği âşığın en büyük arzusudur. Bütün ağlayıp inlemeler bu arzuya ulaşmak içindir. Âşık ile mâşuk arasında var olan zulmanî ve nefsanî perdeler ortadan kalkmadıkça vuslat gerçekleşmez. Âşık kendini maddî âleme bağlayan bağlardan kurtardığında, beşeri varlığını unuttuğunda, perdeler kalkar, maşuğuna kavuşur.

Sonuç

Elif Efendi, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş, Türkçe ve Farsça yanında Arapçaya da hâkim ve bu dillerde eserler vermiş güçlü bir sûfi şair ve yazardır. Şiirlerinde dinî ve tasavvufî konuları kaleme almış, aşk diliyle aşkı anlatmıştır. Bu şiirlerde âşık bizzat kendisidir, aşk ile birlikte hissettiği duyguları, gerçekleşen hal ve tavrı dile getirmiş, âşık-maşuk ilişkisini, ayrılık, vuslat gibi kavramları yine kendi duygularıyla şiirlerine yansıtmıştır.

Kaynakça

- Azamat, N. (1995). Elif Efendi, Hasırîzâde. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (c. XI, ss. 37-38). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağlayan, P. S. (2014). *Mehmed Elif Efendi ve Farsça Şiirleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- İnal, M. K. (1988). *Son Asır Türk Şairleri* (c. I, s. 440-441). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kurt, H. (2003). *Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu tez merkezinden alınmıştır. (126360).
- Muhammedî, M. A. (1383 hş.). Elif Efendi. Hasan-i Enüşe (Ed.), *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (c. IV, ss. 125-126). Tahran: Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî.
- Tanman, M. B. (1977). Hasırîzâde Tekkesi, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 7, 115-116.
- Tuman, M. N. (2001). *Tuhfe-i Nâilî* (c. I, s. 56). (Haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı). Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Uludağ, S. (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ünver, N. (2003). Elif Efendi. *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* (c. III, ss. 303). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Vassâf, O. H. (2006). *Sefîne-i Evliyâ* (c. I, s. 445-452). (Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz). İstanbul: Kitabevi
- Velioğlu, T. (2009). *Osmanlı'nın Manevî Sultanları*. İstanbul: Hayykitap.
- Yücer, H. M. (2004). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [19.Yüzyıl]*. İstanbul: İnsan Yayınları.

ⁱ *Lailahe illallah* kelime-i tevhidindeki *la*, nefy (olumsuzluk edatı), *illa* ispat içindir. "Yoktur ilâh, Allah vardır ancak" gibi. *La* (yok) ile mâsivânın ve ağyârın yokluğuna, *illâ* (vardır) sözüyle de Allah'ın varlığına hükmedilir. (Uludağ, 2001, s. 224).